

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.005>

УДК 929:271.2-726.1](477)”1658/1722”Яворський+ 930.253:002.2]Яворський

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
E-mail: ulianovsky@knu.ua
ORCID: 0000-0003-0536-8835

БАГАТОЛИКИЙ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ: КИЇВСЬКІ ІНТЕНЦІЇ Й КНИЖНІ ДАРИ НА ТЛІ ПАРАДИГМИ ЖИТТЯ

Мета роботи. Дослідити київські сюжети в житті й творчості митрополита Стефана Яворського, показати багатшаровість його текстів, різноманітність проявів його особистості в публічних і персоналістичних вимірах, розглянути суть його значного книжного дару (річного циклу службових Міней) Кирилівському монастирю та кількох книг, подарованих Києво-Печерській обителі, як інтелектуально-духовний жест з можливими підтекстами. **Методологія.** В основу методології покладено сучасні розробки «інтелектуальної історії», «історії повсякдення», соціології й антропології книжності, які дозволяють показати багатолікийість людини і мислителя та її прояви в текстах і книжних дарах, розкрити київські інтенції Стефана Яворського. Метод Роберта Дарнтонна щодо «життя книг» через призму відношення до них автора/дарувальника та фізичного функціонування цих книг дозволяє розкрити жестову систему Стефана Яворського через подаровані ним київським монастирям книги. **Новизна.** У дослідженні запроваджується до наукового обігу виявлений корпус Міней, подарованих Стефаном Яворським київському Св. Троїцькому Кирилівському монастирю, та дві книги, подаровані Києво-Печерській лаврі. Аналізується сенс цих дарувань, можливі інтенції дарувальника як щодо конкретних книг, так і стосовно названих обителів та їхніх діячів. **Висновки.** Стефан Яворський по-різному проявляв себе в публічному й приватному

Цитування: Ульяновський В. Багатоликий Стефан Яворський: київські інтенції й книжні дари на тлі парадигми життя. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 5—38. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 житті та спілкуванні. Він був доволі обережною людиною, тож лише зрідка демонстрував «реального» себе не лише публічно, але й на приватному рівні, особливо на письмі. Відтак, його книжні дари є одним з можливих «ключів» для декодування багатьох ликов Стефана Яворського в конкретний час, власне, на сам момент книжного дару. Яворський практично упродовж усього часу перебування поза Києвом (1700—1722 рр.) прагнув туди повернутися, його київські інтенції були рівноцінними ніжинським. Дослідження збережених його конкретних книжних дарів є ще одним штрихом до характеристики багатолікості Стефана Яворського, яка потребує нових глибоких студій.

Ключові слова: Стефан Яворський, книжність, Свято-Троїцький Кирилівський монастир, Києво-Печерська лавра, Київ, Ніжин, Мінеї, багатолікість.

Актуальність теми дослідження. В історіографії давно усталилася думка про те, що Стефан Яворський, як і чимало «киян» (тобто, тих, хто отримав освіту в Києво-Могилянській Академії), служив переважно монархії й імперії в Москві та Санкт-Петербурзі. Це обумовлене текстами, які створювали українські інтелектуали в російських столицях і для прославлення правлячих осіб. Поза межами цього офіціозу залишалися не лише самоідентифікація інтелектуалів (її важко визначати саме за вказаними текстами), але й їхні інтенції щодо Малої Батьківщини — України (на той час іменованої Малоросією) та її конкретних регіонів. Відтак більшість українських інтелектуалів вписується власне в російську чи загальноімперську парадигму діяльності й штучно вилучається з української парадигми. Тож важливо, особливо зараз, «повертати» українських інтелектуалів на Батьківщину. Однак цього не варто робити штучно (лише через їхнє походження), але спробувати виявляти їхнє відношення до України (в усіх її сенсах і проявах) через їхні дії та жести, особливо ж, якщо тексти не дозволяють цього предметно зробити. До таких надто не поцінованих власне в українському контексті діячів належить Стефан Яворський. Гадаю, це пов'язане саме з небажанням згадувати про його «антиукраїнські» акції (наприклад, анафему Іванові Мазепі) та надто виопуклені «пропетровські» заходи й тексти. Звісно, тексти Яворського, власне, саме це назагал і підтверджують. Проте основна проблема полягає в тому, як і за яких обставин ці тексти з'явилися. Стосовно ж Стефана Яворського присутній доволі унікальний феномен багаторівневості створених ним текстів, зокрема проповідей і панегіриків. Інтерпретація його інтелектуальної спадщини не може бути прямолінійною, буквалістською за прикладом антиохійської богословської школи. Чимало його проповідей мали таку кількість підтекстів, що можуть дешифруватися не просто по-різному, але навіть у прямо протилежний спосіб. Не менш цікавими є й жести Стефана Яворського, як той дар книг до київських монастирів, про який ітиметься у цьому дослідженні. Отже, студіювання багатолікості Стефана Яворського та її проявів дозволяє інакше оцінювати його відношення до України й українськості в її різних проявах, що є досить актуальним у наш час, коли проблема «включення» й «виклю-

чення» з української інтелектуально-духовної минувшини перейшла з наукової в публічну політичну площину (детально щодо різноманіття методів аналізу інтелектуальної продукції [19, с. 194—229]).

Аналіз досліджень і публікацій. Особі й творчості Стефана Яворського присвячена доволі численна література. Навколо Яворського точилися суперечки ще за його життя й після смерті, які призвели до «задавання» двох головних напрямів оцінки митрополита: глорифікації (Феофілакт Лопатинський у передмові до «Камня веры» — «Сказание о творце книги сея») та розгромної критики й звинувачень (Феофан Прокопович і так званий «Молоток на "Камень веры"»); Яворського звинувачували у змові з Мазепою, таємному єзуїтизмі та зв'язках з Папою й інших надуманих гріхах). Частково ці глобальні оцінки перенеслися й на ХІХ ст. Київські автори були схильні шукати місцеві корені особистості Стефана Яворського і публікувати його тексти, переважно створені в київський період. У цьому сенсі слід особливо виділити публікації М.О. Максимовича [33] та П.О. Терновського [56—59]. Московські й петербурзькі дослідники бачили в Яворському поплічника (якщо не відвертого прислужника) Петра I та його реформ. Це було зумовлене першим тритомним виданням (1803—1805) у Москві проповідей Стефана Яворського, а затим віднайденням та публікацією нових рукописних текстів проповідей митрополита, які були написані й виголошені в Москві в 1702—1720 рр. [67].

Своєрідний «тон» характеристиці Стефана Яворського методом його протиставлення Феофану Прокоповичу надовго задав Ю.Ф. Самарін [51, 16, 25, 60], хоча його дисертація 1843 р. була порізана цензурою й вийшла друком у повному обсязі лише 1880 р. [50]. Більш-менш об'єктивістський підхід присутній лише в узагальнюючих енциклопедичних статтях [25, 69] та базованих на архівних матеріалах Св. Синоду працях С.Г. Рункевича [48—49]. Особливе місце в історіографії посідає проблема стосунків Стефана Яворського з гетьманом Іваном Мазепою [39]. Детальний конкретний аналіз усіх праць про Яворського, включно з місцевими, до початку ХХ ст. подав С.І. Маслов [34, с. 3—10]. Щодо книжності Яворського, його бібліотеки та книжних дарів й донині залишається класичною розвідка цього київського літературознавця [34].

В українській історіографії другої половини ХХ ст. з'явилася лише одна книга про Яворського [22]. У наш час творчістю Стефана Яворського чи не найбільше займаються Джованна Броджі [14—15], а також філософи, зокрема М. Симчич та К. Сіторіус [52—53, 55]. Проте в російській історіографії з 2000-х років спостерігається неабиякий інтерес до постаті Стефана Яворського. У цьому контексті позитивним моментом є публікація численних текстів Яворського — як раніше друкованих, так і за його авторськими рукописами [5—8, 10—11]. Але оцінка його діяльності при цьому залишається контраверсійною [17—18, 20—21, 27—30, 42—46].

У жодній з публікацій особливий акцент на київських інтенціях Стефана Яворського не робиться (окрім загальної констатації «київської освіти» та спеціальних оглядів його курсів), а тим паче не йдеться про його книжні дари до київських обителів.

Мета дослідження. Завданням статті є акцентувати проблему київських пріоритетів та прагнень Стефана Яворського на підставі його епізодичних прямих вказівок і натяків (листи до Димитрія (Туптала) Ростовського та Івана Мазепи) та конкретних дій (усних прохань до царя Петра I) та жестів (книжні дари).

Виклад основного матеріалу. Якщо починати з витоків, то Стефан (в миру Симеон) Яворський — виходець із Галичини (більшість дослідників називають місцем його народження м. Яворів на Львівщині, лише деякі пов'язують цю подію із с. Явора на Самбірщині). Основна інформація про ранній період життя Яворського міститься лише в передмові його учня й прибічника Феофілакта Лопатинського до виданого в 1728 р. «Камня веры». Саме в ній автор вказував на походження владики Стефана зі шляхетського роду (гербу Сас; його власний герб уміщений на гравюрі у виданнях «Камня веры» 1728—1729 рр., а також на церковних речах, подарованих Яворським у Ніжинський монастир, — повернутий догори півмісяць із 6-кутними зорями на кінцях та стрілою посередині [34, с. 64]). Саме походження Яворського насправді важливе — це середовище років дитинства заклало певні інтенції, але які саме? Адже в Короні Польській, у тому числі в названому регіоні, панувала суміш культур, релігій та мов, тож разом це мало закласти все перелічене й у дитячу свідомість Симеона. Тим більше, що й початкову освіту хлопчик отримав за місцем народження (якщо врахувати, що Яворський прожив 64 роки, то дата його народження вираховується як 1658 р.) — про це писав Феофілакт. Стосовно віровизнання родини Яворських точаться дискусії (зокрема, щодо належності до уніатизму), лише названий учень Стефана констатував православність родини, яка мала тікати від переслідування уніатів до Чернігівщини — м. Ніжина. Коли саме й чому Яворські здійснили зміну підданства й віри (якщо не були православними) — невідомо. Знаємо лише, що ймовірно в підлітковому віці Симеон з батьками оселився в с. Красилівці Козелецького повіту (нині Бахмацький район Чернігівської області), неподалік м. Ніжин. Відтоді саме цей регіон став «другою Батьківщиною» для Яворського. Існувало матеріальне підтвердження цього — дар Стефаном 1702 р. на престольної Євангелії до сільського храму в пам'ять про матір Євфимію, яка була там похована [56, № 1, с. 47]. З цього й починаються його книжні дари як жести вияву особливого ставлення й любові, притому власне через Церкву (як структуру) / церкву (як дім Божий). Це важливо акцентувати, бо надалі Яворський буде користуватися саме цією жестовою мовою як знаком емоційного прояву, не вираженого текстово й конотовано. Гадаю, його прояв особливого ставлен-

ня до Ніжина, де він з батьками часто бував ще в дитинстві, так само проявиться не лише в заснуванні монастиря, але й у книжних дарах, вершиною чого стане передання в Ніжин найціннішого, що він мав, — власної великої бібліотеки. Тож книжні дари для Стефана Яворського від моменту його виїзду з України до Москви стануть узагальненим жестом його прихильності, любові й вдячної пам'яті до рідної землі, її духовних центрів і людей.

Київ з'являється в долі Симеона, коли настає час продовження освіти у стінах Києво-Могилянської школи (колегії, тоді вона ще не набула офіційного титулу Академії). Точно встановити час запису Яворського до числа студентів не вдається. Відомо лише, що його помітив і наблизив до себе майбутній Київський митрополит Варлаам Ясинський. Оскільки ж він залишив викладання та перейшов до Печерського монастиря в 1673 р., то вочевидь студії Симеона відбувалися до вказаного року. Саме за часів спудейства Київ став рідним для Яворського, як і його школа. Ймовірно, вони обидва (і місто, і школа) стали бажаним місцем подальшого життя Симеона й саме задля цього він був відправлений (за словами Феофілакта, Варлаамом Ясинським, хоча такі рішення мали приймати Київський митрополит і офіційна влада, яка видавала документи на подорожі за кордон) на навчання до Корони Польської. Феофілакт Лопатинський писав, що в Польщі Яворський пройшов усі науки «грамматические, стихотворные, риторские, философские и богословские» — тобто повний цикл [5, с. 28]. Тоді чому саме він навчався в Києві? Адже в київській школі всі дисципліни, як і на Заході, викладалися латиною й за відомими посібниками. Можливо, Феофілакт подав власне уявлення про курси, які слухав Яворський. Нам невідомі точні роки його навчання в польських школах, однак можна назвати місця його навчання — Львів, Люблін, Вільно та Познань (це визначено за конспектами самого Яворського з відповідними помітками [34, XV—XVI]). Дослідниками встановлено, що богословський курс Симеон слухав у Віленській єзуїтській академії в 1684—1686 рр., затим у Познані (1686—1688 рр.), притому у славнозвісних професорів — Я. Годембського, Я. Дрекса, Е. Агоеса, К. Вольського [52, с. 76—77]. Цікаво, що про навчання Симеона у Вільні повідомляли у своїх таємних звітах місцеві єзуїти: у цьому місті юнак не лише навчався, але й був «ректором конгрегації блаженної Діви» (тобто, студентського товариства), однак після повернення до Києва «перейшов у схизму, тож його ім'я було вимаране зі списків» [12, с. 184, 359]. Це не було якимось винятком: задля освіти більшість православних юнаків «тимчасово» переходили в римокатолицтво. При цьому Симеон узяв ім'я Станіслав Симон [56, № 1, с. 53]. Ті самі єзуїти констатували, що Яворський «завершив вищі науки у Вільно, прикинувшись уніатом, але коли там з нього була знята маска, то він... був видалений звідти не зовсім почесно» [там само, с. 58]. Пізніше цю обставину вороги Яворського (зокрема, Феофан Прокопович) використовують для того, щоб звинуватити його в таємному приєднанні до ордену єзуїтів.

Яворський, вочевидь, зрідка повертався до Києва: 1684 р. датований його панегірик на честь поставлення його вчителя Варлаама Ясинського архімандритом Києво-Печерського монастиря («Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens», надрукований у Чернігові). Саме цей текст вказує на блискучу освіту й надзвичайну обдарованість Симеона Яворського, яка, знову таки, вперше була продемонстрована публічно в Києві. Окрім того, це ще й початок на довгому шляху барокових прославлень, які стануть певною «візиткою» Стефана Яворського до самої смерті. Варлаам Ясинський у подачі автора — Геркулес, а його попередник Інокентій Гізель — Атлант. Таке порівняння двох визначних діячів Церкви з міфічними античними героями було загальною нормою тогочасної системи риторики. Однак саме у цьому Яворський віднайде для себе персонально неймовірну можливість втаємничувати за символами, алегоріями і сентенціями приховані змісти, які піддаються дослідницькій дешифровці з великою складністю. Утім, саме це дозволяє бачити багатолікість Яворського у, здавалося б, ясних для розуміння текстах. Навіть його сучасники далеко не завжди «бачили» ці приховані змісти й сенси, що слугувало як на користь автору (критиковані явища, особи та їхні дії не були ними помічені), так і на шкоду (противники вбачали приховані вади — потаєний католицизм, єзуїтство, критику Петра I тощо) йому. До Києва Яворський повернувся остаточно в 1688—1689 рр. І вже 1689 р. не лише написав, але й видав панегірик іншому своєму патрону — гетьману Івану Мазепі («Echo głosu wołaiącego na ruszczy»). Так Симеон перейшов під крило нового гетьмана, який не менше любив книжність та був інтелектуалом. А наступного року його перший протектор Варлаам Ясинський став Київським митрополитом. На честь цієї події Яворський створив третій панегірик («Arctos caeli Rossiaci»), який підписав уже монашим ім'ям Стефан. Феофілакт Лопатинський стверджував, що намовив Яворського до монашества та здійснив обряд сам владика Варлаам [5, с. 28; 33, с. 711]. У 1691 р. з'явився новий панегірик від Стефана на честь Варлаама Ясинського («Pełnia neubywaiącej chwały w herbowym xiężycu»). На той час Яворський уже був не лише ієромонахом, але й префектом Києво-Могилянської колегії та професором філософії. Отже, в київському контексті (в широкому розумінні слова) здійснилася мрія Стефана Яворського — бути професором рідної школи й жити в Києві. Його єдиною можливим знаком вдячності владним особам, які стали протекторами в досягненні цієї мети, були панегірики (їхній автор отримав титул poeta laureatus). Таким шляхом Яворський ітиме й надалі, але панегірики будуть присвячені вже верховному владареві держави та його вчинкам. Різниця, гадаю, в тому, що перші київські панегірики — реальна вдячність без протилежних підтекстів, а подальші — служба, яка все більше включала позірно не проявлені сенси. Рукописні курси Яворського з філософії та богослов'я 1690-х років збереглися й були досліджені [52, 53, 55]. Вважається, що він

був ініціатором запровадження повного 4-річного курсу богослов'я (замість дворічного) в київській школі за прикладом єзуїтських [70, с. 23]. Користуючись творами західних богословів, Яворський запозичив з них чимало трактувань, включно з римо-католицькими теологічними постулатами (Непорочне зачаття Діви Марії, тотожність чистилища православним митарствам тощо). Це певне західне спрямування Стефан збереже й у подальшому, але вже не настільки відкрито й артикульовано, «розмиваючи» свої переконання численними цитатами зі святих отців та Біблії.

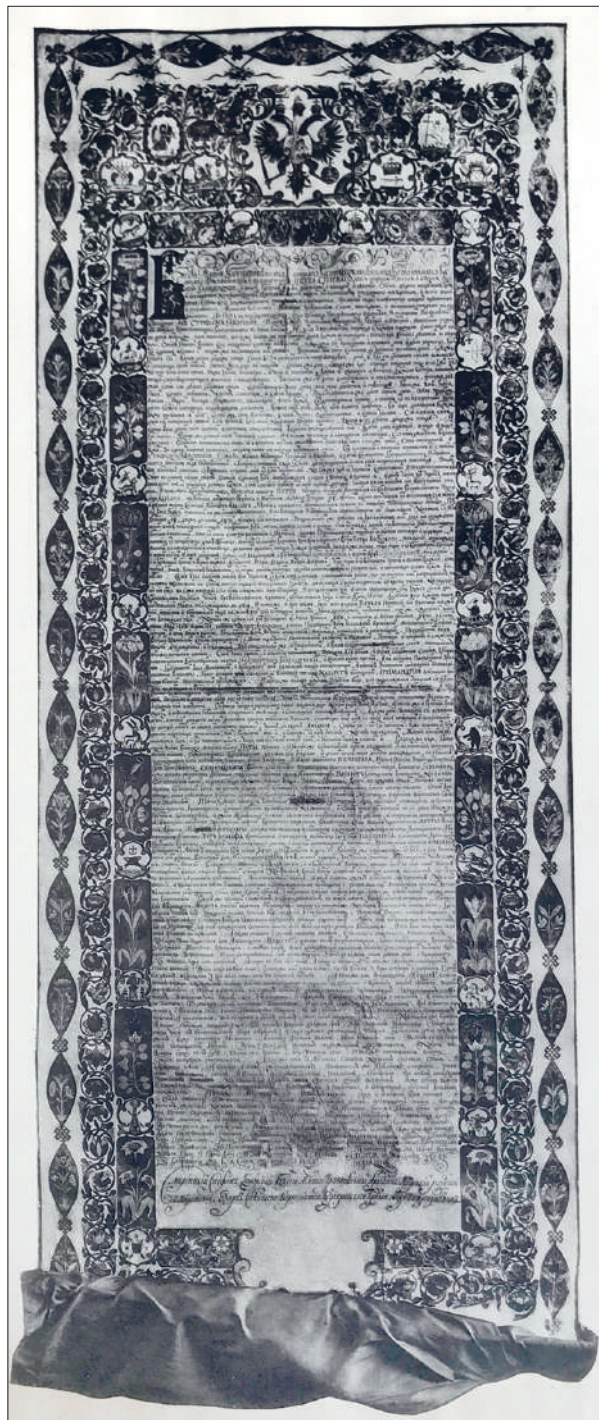
Зважаючи на монашество й інтелект, Стефан Яворський не міг довго залишатись у стінах рідної школи. Імовірно, в 1698 р. Варлаам Ясинський поставив свого вихованця ігуменом київського Микола-Пустинного монастиря, що був однією з давніх шанованих святинь (хоча й за межами тогочасного Києва). Це піднесло Яворського на вищі щабелі київського духовенства. Тож Стефан створив новий панегірик, що спочатку був виголошений як проповідь під час вінчання племінника Мазепи ніжинського полковника Івана Обидовського, а затим виданий («Виноград Христов») [3]. Власне, в цій проповіді Яворський об'єднав дві улюблені локації — Київ та Ніжин, сентимент до яких зберігатиме до кінця життя.

Митрополит Варлаам Ясинський бачив Стефана Яворського як можливого єпископа відновленої Переяславської єпархії. Однак талант Яворського зіграв з ним «злий жарт», який назавжди позбавив його і Києва, і Ніжина. Відправлений митрополитом до Москви з метою клопотати про відновлення Переяславської єпархії, Яворський потрапляє на очі Петру I під час виголошення надгробного слова при похованні воєводи О.С. Шеїна. Автор використав увесь свій творчий і ораторський (навіть вороги відзначали його неймовірний дар красномовця) хист [текст промови — 61, ч. 1, с. 137—139], тож припав до смаку цареві, який уже не відпустив його до Києва, наказавши патріарху Адріану висвятити Стефана в єпископи, притому на ближчу до Москви єпархію. Судячи з опору Яворського, таке призначення його засмутило, він щосили рвався до рідного Києва. Задля виконання царського наказу на спочинок був відправлений митрополит Рязанський Авраамій, і 16 березня 1700 р. мала б відбутися хіротонія Яворського. Однак Стефан пішов на небачений крок: він не прибув на хіротонію й сховався в Донському (Донської ікони Богоматері) монастирі, куди за ним патріарх двічі посилав. Яворський уперто відмовлявся від хіротонії, прохаючи відправити його до Києва. Задля пояснення свого вчинку вчений богослов послався на канони, які не дозволяють при живому єпископові займати його кафедру, бо це вважається «духовним перелюбством». Тож патріарху Адріану довелося скаржитися Петру I на непокірного ігумена [56, № 3, с. 239—240; 48, с. 140—142]. Стефан знаходив нові виправдання: поширення чуток, ніби він купив єпископство за 3 тис. золотих, що він еретик, «ляшенко», «обливанець» тощо. Серед архієреїв, які прибули на хіротонію,

виник скандал: митрополит Ігнатій Римський-Корсаков виступив проти хіротонії Яворського і словесно образив самого патріарха та інших архієреїв (його ув'язнили в кремлівському Чудові монастирі [62, с. 36—42]). Однак цар був наполегливим, тож Яворському довелося скоритися: 7 квітня 1700 р. він був хіротонований у митрополити Рязанські й Муромські. Після всього цього, розуміючи, що він не зможе повернутися до Києва, владика Стефан вирішив негайно попіклуватися про свій «київський скарб» — бібліотеку («книги, книжечки, письма») [49, с. 69]. Так Яворському довелося назавжди попрощатися з мрією про Київ, хоча він і надалі здійснював спроби повернутися до цього міста, але безуспішно. «Київський текст» для Стефана надалі існував в уяві, його творах, книгах і жестах дарування.

Відтоді новому владіці довелося бути особливо обережним і уважним як у своїх текстах, проповідях, так навіть і у приватних листах. За ним активно слідувала «старомосковська партія», яка приховано виступала проти реформ Петра I, особливо в Церкві. Саме з цього часу всі його тексти є доволі закодованими, і їхнє розкодування може бути (і є!) багатозначним, точніше — далеко не однозначним. Становище Стефана Яворського в столиці ще більше ускладнилося, коли по смерті патріарха Адріана Петро I не дав дозволу на обрання нового глави Церкви й призначив Яворського фактичним місцезблестителем (термінологія навіть в офіційних документах, в тому числі від імені Яворського, різна; вживаю посутній термін) у жовтні 1700 р. Ставлення Яворського до своєї нової ролі зрозуміле з підпису владика Стефана в його грамоті Ніжинському Назарет-Богородичному монастирю 1717 р.: «экзарх Святейшаго Всероссийскаго Патриаршескаго Престола между Патриаршеством» [35, с. 12, 13, 16]. Означення «між Патріаршеством» вказує на те, що Яворський вважав за необхідне й можливе відновлення влади патріарха в Церкві. Це підкреслюється ще й тим, що грамота була завірена патріаршою печаткою в Успенському соборі Кремля — головному храмі патріархії. Яворський був переконаний у приматі Церкви над світською владою (дослідники вказують на вплив на нього римо-католицької доктрини, хоча ця думка була головною і для «старомосковської» цілком антиримської течії, втім заперечувати вплив на владика Стефана західного богослов'я немає сенсу).

При неможливості повернутися до Києва Стефан Яворський включився (якщо не був призвідцею) до ініціативи подарунка Конгрегаційній церкві Київської Академії великої, коштовно оправленої на престольній Євангелії. Наприкінці книги на окремому аркуші були перераховані всі імена дарителів (114), які розпочиналися благословенням Київського, Галицького і всієї Малої Русі митрополита Варлаама Ясинського і Рязансько-Муромського владика Стефана Яворського. Реально ця Євангелія була виготовлена і разом з церковними апаратами надіслана до Києва в 1705 р. ієромонахом Антонієм Стрешковським, який просив про молитву за всіх дарувателів, список яких очолювали Стефан Яворський і Димитрій Туптало (не збереглося).

Грамота Стефана Яворського Ніжинському Благовіщенському монастирю 1717 р.

Початок грамоти Стефана Яворського Ніжинському Благовіщенському монастирю 1717 р.

Немає сенсу переказувати й навіть аналізувати знову відому інформацію про діяльність Стефана Яворського в Москві, а затим у Петербурзі. Зупинюся лише на моментах, які прямо чи опосередковано пов'язували його з Києвом та Україною. Звісно, він мав безперервний прямий контакт і з Києвом, і з Україною в цілому через багатьох людей, оскільки «перетягнув» до Москви численних вихованців Києво-Могилянської академії (титул надав Петро I не без впливу Яворського), а також сприяв призначенню «малоросіян» на російські кафедри, перебуваючи з ними в молитовному зв'язку (такий духовний зв'язок часто міцніший і важливіший за фізичний). Особливе значення для Яворського мало спілкування з Феофілактом Лопатинським, якого він «виписав» з Києва в 1704 р. і який став найбільш наближеним до нього українським діячем. При цьому фактичний «лідер Церкви», як його представляли сучасники, в тому числі іноземці, був дуже обмежений у владі та функціях щодо церковних структур і діячів, оскільки главенствувала світська влада. Більше того, вже в 1701 р. Петро I, як повідомляли єзуїти, заявив, що патріархії в Росії більше не буде, оскільки давня традиція свідчить лише про чотирьох глав церков [12, с. 66]. Імовірно, тоді Яворський зрозумів, що традиційний церковний порядок буде порушено і йому доведеться перебувати біля витоків цієї державної акції. Концентрація митрополитом Стефаном у Москві вихідців з Київської Академії, переведення викладання в місцевій школі з грецької на латину та запро-

вадження інших призвичаєнь, характерних для Київської митрополії й запозичених із Заходу, призвели до важкого морального удару — критичних листів Єрусалимського патріарха Досифея II Нотари до Петра I (1702 і 1705 рр.), спрямованих проти Стефана Яворського як місцеблюстителя, ієрарха і богослова [24, с. 183—184]. Намагання Яворського виправдатися перед Досифеєм (написав йому листа) не мали успіху, але й Петро I не відреагував на звинувачення щодо митрополита Стефана. Саме на цей час припадає перше вагоме випробування для місцеблюстителя — у «справі Талицького», московського книжника, який писав про початок апокаліптичних діянь і представляв Петра I як антихриста на підставі «прорахунків» цифр його імені як «диявольського числа 666». Яворський отримав наказ царя переконати арештованого й допитуваного Талицького богословськими доказами. У результаті «еретик» у листопаді 1701 р. був страчений, а Яворський мав написати текст «Увещевания», який зачитувався перед стратою. Тут він чи не вперше відверто підкорився царському диктату, обґрунтовуючи божественне передвизначення покори законній владі численними біблійними прикладами цього [16, с. 909—919]. З даною справою виявився пов'язаним єпископ Тамбовський і Козловський Ігнатій (Шалигін), тож місцеблюстителю за наказом царя було доручено провести архієрейський собор у Москві та покарати Ігнатія, який був позбавлений сану й висланий на Соловки. Але цим не завершилось «обслуговування» царського бажання: задля спростування чуток про царя-антихриста Яворський у 1703 р. видав трактат «Знаменія пришествія антихриста и кончини века». Так, він мав політичне спрямування, але присутньо мав також і богословське — щодо відсутності ознак, наведених в «Апокаліпсисі», та неможливості з імені «Петро» видобути число «666». Роком раніше вийшла «замовна» проповідь Яворського про символіку російського герба (проголошена 10 січня 1702 р. в Успенському соборі після урочистого молебну на честь перемоги під Дерптом), в якому всі символи герба він виводить із Біблійних текстів і наділяє їх особливим значенням (орел — символ династичного роду і «священної російської монархії», три вінці над ним — символ Святої Трійці, а розпростерті крила — хрест Христа), незважаючи на всю реальну історію формування символів починаючи від середньовіччя. Вважається, що цією проповіддю владика Стефан започаткував реформування церковних проповідей, вивівши їхній зміст за рамки власне церковних настанов та надавши їм суспільно-політичного значення, наповнив публіцистичними та ідеологічними сенсами. Тут він прославив Петра I, використавши образ «каменя», який цар заклав в основу імперії (нова столиця, флот, армія) [29]. Усі ці тексти підлягають спеціальному поглибленому аналізу, оскільки вони, думаю, не настільки прості й однозначні, однак це завдання іншої студії. Не менш цікавою є проповідь Яворського про «костянтинів хрест», проголошена в липні 1705 р., під час урочистої зустрічі в Москві священної

реліквії. Йшлося про «хрест Костянтина», який Петро I взяв у 1700 р. у похід проти шведів і який був викрадений з похідної церкви, відтак битва під Нарвою 19 листопада була програна. Опісля хрест довго шукали, зрештою віднайшли й урочисто повернули. Уся проповідь Яворського сповнена символами й образами, а також описом реліквії та її значущості [28]. Пізніше, у грамоті Ніжинському Благовіщенському монастирю, владика Стефан вказував, що за всі такі «замовні» проповіді, особливо на честь перемог, Петро I нагороджував його «овогда тысящу златиц, овогда же менше», так діляли й усі члени царської фамілії та вельможі — і саме це стало тим капіталом, який Яворський використав для побудови монастиря [35, с. 6, 13]. Так дивовижно переплелися жести владика Стефана: штучний жест прославлення офіціозу й особистісний жест дарування отриманого в результаті капіталу для улюбленого Ніжина.

Утім, набагато важливішим для нас є інший факт, який може бути певним ключем до розуміння київського книжного дару Стефана Яворського. Маю на увазі появу в його оточенні Дмитрія (Туптала), з яким митрополит познайомився ще в Києві. Саме Яворський порекомендував Дмитрія як кандидата на єпископство й посприям тому, щоб його не відправляли в Тобольськ, а висвятили на Ростово-Ярославську кафедру. До самої смерті святителя (1709 р.) Яворський регулярно спілкувався з ним як листовно [64, с. 132—143, 151—153, 251—252], так і безпосередньо. Дмитрій став для Стефана не просто близькою людиною, а улюбленим другом — вони навіть дали взаємну обіцянку поховати один одного (хто раніше помре). Власне, Стефану й довелося відспівати Дмитрія, виголосити надгробне слово та написати віршовану епітафію на честь друга [67, ч. 2, с. 140—143; 56, № 3, с. 287—289]. Обоє владик пов'язували також Київ та Україна.

У 1706 р., коли Стефан Яворський потрапив з Петром I до Києва, він укотре просив дозволу залишитися в богоспасенному граді. Цар рішуче відмовив владіці. Тоді митрополит Стефан намагався вмовити боярина Тихона Стрешньова допомогти йому у цьому, однак царедворець після довгих умовлянь владика пригрозив йому смертною карою за непослух [34, с. 16—17]. Яворський не повернувся до Москви, а під претекстом хвороби подався до Рязані. Цей жест вказував на його важкий емоційний стан через неможливість отримати царський дозвіл на повернення в рідне й дороге середовище. Стефан навіть подумав про схиму. Вважають, що про це стало відомо царедворцям, тож під страхом смерті всьому духовенству було заборонено проведення обряду [49, с. 74—78]. Коли ж помер його давній протектор Київський митрополит Варлаам Ясинський, Яворський заходився отримати дозвіл поїхати на його поховання з далеким прицілом посісти Київську кафедру. Проте навіть простої поїздки в Київ йому не дозволили. Тоді владика Стефан вирішив звернутися до іншого свого протектора — гетьмана Івана Мазепи. 24 вересня 1707 р. митрополит написав листа геть-

ману, в якому скаржився на московське життя («я постоянно пепел яко хлеб ем, и питие мое плачем растворяю» [26, с. 415]). Він сподівався на допомогу Мазепи в отриманні Київської кафедри («древо первородства»), куди його не відпустили навіть на поховання Варлаама Ясинського (Яворський написав епітафію на честь покійного «Емблеми і символи» [11, с. 263—267]). Вважається, що Мазепа спробував виконати бажання Яворського, однак Петро I на це не погодився. Водночас владика Стефан повідомив про намір повернутися до Києва своєму кращому другу Димитрію Тупталу (грудень 1707 р.) задля зняття із себе тяжких обов'язків місцезбудителя та інтелектуальних занять. Яворський писав про «неудобостерпимое бремя», яке «и ум ослепило, и здоровье отняло, и душу повредило», через «суеты сии проклятые» він «весь изжился на служении другим и после себя не имеет ничего оставить, кроме греха». Наприкінці листа владика Стефан висловив життєву латинську сентенцію — «щасливо прожив той, хто добре сховався» [59, с. 544—547]. Новий лист (від 26 жовтня 1708 р.) до Мазепи з тим самим проханням про повернення до Києва Яворський написав за два дні до переходу гетьмана на бік шведів [26]. Він не дійшов до Мазепи. Натомість митрополит отримав прямиий наказ Петра I (31 жовтня 1708 р.) публічно в соборі викласти Мазепу, який спочатку, 8 листопада, був анафематизований у глухівському Троїцькому соборі Київським митрополитом Іоасафом Кроковським у присутності самого царя. Тож 12 листопада 1708 р. Стефану Яворському довелося проголошувати анафему Мазепі у кремлівському Успенському соборі. При цьому митрополит виголосив промову «Трость ветром колеблема, то есть недостаток, непостоянство и жалостная измена гетмана Ивана Мазепы» [9, с. 499—512; 11, с. 267—269]. У цьому тексті автор спочатку називає Мазепу «плодючою маслиною», яка, однак, потім схиляється на бік шведського лева й перетворюється на «колеблемую трость». Ці символи доволі багатозначні, якщо вдуматися. Однак читачів відразу налаштовують проти Мазепи авторські порівняння гетьмана з лукавим Іудою, хитрим лисом, навіть яблуком Содому та бісівським ігрищем. Проповідь Яворського на честь Полтавської перемоги також була сповнена численними символами з Біблії, образами апокаліптичних картин і перемоги над ними. Звісно, тут сакралізується перемога царського війська через метафору простягнутої Христом руки Петру I, що мало б вказувати на особливу послужливість митрополита Стефана [65]. Те саме прямолінійно бачиться й у «лагерних проповідях» Яворського щодо різних битв Північної війни, де автор говорить про необхідність померти за «Отечество» і в якості прикладу такої безстрашності та готовності загинути в боротьбі наводиться Петро I із закликом «уподібнитися» йому [44, с. 36—50]. Гадаю, і в даному випадку не все так однозначно, як здається при першому прочитанні тексту, втім залишу це для інших студій (детальніше про коди панегіриків петровського часу див. у книзі Рікардо Нікколосі [40]).

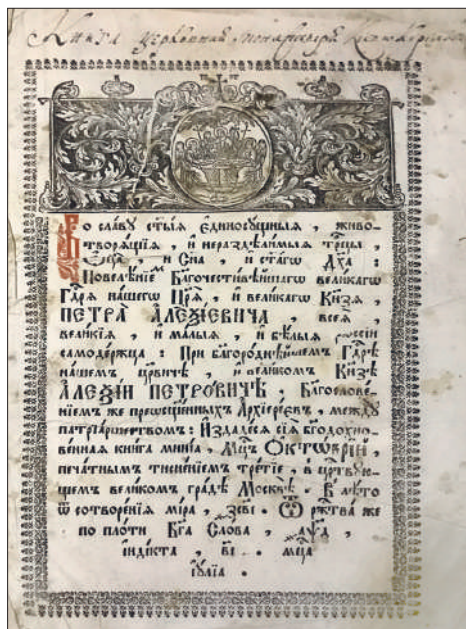
Нагадаю лише, що саме в 1708 р. Яворський створив текст проповіді, який не виголосив саме через анафему. Ця проповідь — яскрава ілюстрація багатолікості владики Стефана. Вона була написана, але не виголошена. Таких проповідей налічується близько півтора десятки (не виголошених, а незакінчених — понад два десятки; загалом у рукописах збереглося 329 текстів Яворського в чотирьох томах [2; повний опис — 41, с. 381—426]). Більшість із них містила критику Петра I та його діяльності, в тому числі антицерковної й антихристиянської. На день пам'яті св. Іоанна Златоуста 13 листопада 1708 р. митрополит Стефан підготував проповідь, в якій різко критикував учти біблійного царя Вальтасара на церковному начинні, з явним натяком на подібні діяння Петра I щодо реквізиції церковних дзвонів та начиння. Дослідники вбачають у цьому «таємну ненависть до Петра» [20; 71]. Однак 12 листопада Яворському довелося проголошувати анафему Мазепі, тож наступного дня виголосити критичну щодо царя проповідь він не наважився, бо виглядало б, що він зловтішається й пояснює події неблагочестям царя. Проте митрополит не відмовився від свого задуму й наступного 1709 р. мав намір таки оголосити свій текст проповіді. Проте на заваді знову стала важлива для Яворського подія — смерть його улюбленого друга св. Димитрія (Туптала), митрополита Ростово-Ярославського (28 жовтня 1709 р.). Владика Стефан мав поховати друга, згідно з обітницею, але для виїзду до Ростова він повинен був отримати царський дозвіл, тож зміг здійснити обряд поховання лише 25 листопада [63, с. 21—22]. Це була велика особиста трагедія для Яворського — збережені тексти його проповідей (нагадаю — 329) засвідчують, що впродовж кількох місяців він нічого не писав і, ймовірно, взагалі «не діяв». Лише пізніше владика Стефан написав віршовану епітафію покійному другу [11, с. 270—271]. Тож критичну проповідь він знову не виголосив [45]. Ще одна непроголошена проповідь містила осуд перелюбника, який відіслав свою дружину до монастиря [38, с. 90]. Бароковий стиль проповідей дозволяв автору використовувати біблійні образи з прикладною метою, яку не всі могли прямо розуміти, відтак митрополит робив вигляд, що всі ці образи — загальні, не конкретно адресовані.

В інших проповідях Яворський погрожував Божою карою тим, хто розлучається й живе з іншою жінкою, що також могло мати антипетровську конотацію. Ще одна невиголошена проповідь мала бути оприлюднена 6 грудня 1708 р., на день св. Миколая Чудотворця. У ній автор висміював гоління борід завдяки символу бритви як знаряддя лестощів та брехні. Натомість у листопаді й грудні 1708 р. митрополит Стефан виголосив досить сміливі проповіді у дні вшанування св. великомучениці Катерини та св. митрополита Петра [45; 20, с. 126; 21, с. 202]. У текстах проповідей таких прямих і прихованих зауваг не бракує, однак вони (проповіді) або не проголошувалися, або ж автор випускав критику [45, с. 1391—1413; 20, с. 125—127].

Тяжкість життя при дворі з його інтригами й неподобствами повсякчас підштовхувала митрополита Стефана клопотатися про повернення в Україну, якщо не до Києва, то до Ніжина, де з 1702 р. його коштом почали зведення Благовіщенського храму [49, с. 74—87]. Однак він постійно отримував відмову. В якості своєрідного протесту і спроби втекти від влади й світу Яворський знову замислив прийняти схиму, коли в 1710 р. деякий час жив у Рязані. Це стало відомо владі, тож від царського імені всім священнослужителям був надісланий наказ не здійснювати обряду постригу у схиму під страхом жорстокого покарання. Однак таку спробу Яворський повторив і в 1712 р., хоча також без успіху [48, с. 153—158]. Схима, справді, могла би вивільнити Яворського від обов'язків місцеблюстителя, а значить і царського двору, за традицією він міг би повернутися в монастир, де прийняв монашество, тобто до Києва. Натомість владі довелось тягнути ярмо придворного життя й надалі.

Знаковий для нас час дару Міней до Троїце-Кирилівського монастиря — 1712 р. ознаменувався неймовірною подією — відкритою критикою Стефаном Яворським петровських діянь і висловлюванням сподівання на порятунок від спадкоємця, царевича Олексія Петровича. 17 березня, на свято преп. Алексія чоловіка Божого, в головному соборі держави, де містично молилася вся Церква, — Успенському владика виголосив проповідь «О соблюдении заповедей Божиих» [20, с. 266—281]. Яворський рішуче засудив запроваджений царем інститут «фіскалів» (світських наглядачів над церковним судом), вказавши, що людські закони не завжди добрі, а інколи прямо помилкові («порочны»). При цьому митрополит згадував «законопреступного человека», що, як бурхливі морські води, нападає на заповідні береги. І от до цих «заповідних берегів», які не слід порушувати, Яворський відніс заборону розлучення, необхідність шанування ікон і жорсткого дотримання постів. Усе це вказувало на «головного порушника» заповідей — царя Петра I. Автор скористався тезоіменитством спадкоємця царевича Олексія Петровича святому, згадавши його як «нашу единую надежду». На той час царевич Олексій переховувався за кордоном, і цей факт Яворський також використав, вказавши на тяжке безпритульне життя святого Алексія чоловіка Божого, який був особливим хранителем Божих заповідей. Присутні сенатори були спантеличені, побоялися відповідальності перед царем і наввипередки кинулися повідомляти монарху про сказане Стефаном Яворським, звісно, при цьому перебільшуючи негативні сторони почутого та вимагаючи від автора письмового тексту. Яворському вони заборонили надалі проповідувати. Хмари згустилися над головою митрополита. Саме в цей час він і підписав усі томи Міней для київського Троїце-Кирилівського монастиря.

Яворський подарував Кирилівській обителі 12 томів місячних Міней московського друку 1704—1705 рр. До сьогодні збереглося 10 книг (не від-

Титульна сторінка жовтневої книги Міней 1704 р., подарованої Стефаном Яворським київському Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю

Але чому саме в 1712 р. і чому саме Кирилівському монастирю подарував збірку Міней Стефан Яворський? Адже це не були книги з його власної бібліотеки, даруватель, вочевидь, зумисно придбав їх для подарунка. На мою думку, це була шана Димитрію Тупталові, митрополиту Ростовському. Димитрій Ростовський був найближчим другом Стефана Яворського. Їх об'єднувала, окрім усього іншого, книжність і велика любов до книги як джерела знань. Складаючи свій «Келійний літописець», владика Димитрій, який був власником чималої бібліотеки, все ж мав потребу у книгах зі значно більшої бібліотеки Яворського. В одному з листів він писав другові: «Пожалуй, благодетель мой милостивый, пошли ко мне на малое время книгу, глаголемую хронограф, иже и летописец» [68, с. 416—419]. Саме в Кирилівському монастирі він прийняв монаший постриг, тому був тут ігуменом, і, окрім того, Кирилівська церква була ктиторською для Тупталів — там були поховані батько владика Димитрія Сава Туптало, матір, сестри, племінник. Сам він надіслав до монастиря родову ікону Богоматері. Тобто Кирилівський монастир символізував для Стефана Яворського місце пам'яті про Тупталів, реально у ньому похованих, і їхнього прославленого родича, який також мав відношення до обителі та шанував її як місце пам'яті про родину.

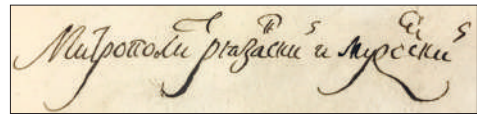
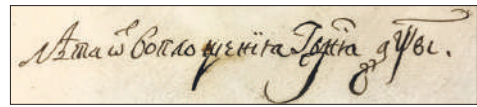
найдені за квітень та листопад). Цей дар був символічним, особливо для монастиря, — збірка Міней була своєрідною енциклопедією інформації з агіографії Православної Церкви (всіх святих і молитов до них), що прославляє «ідеал» християнського життя. За Мінеями обирали імена для новопострижених монахів і новонароджених дітей, навіть для посвяти храмів та молитовних практик. Дослідники пропонують концепт «мінейного коду» життя християн як один з маркерів менталітету соціуму [36]. Повний набір місячних Міней був доволі дорогим (близько 20 руб. сріблом), тож дар Стефана Яворського став коштовним не лише в духовному, але й у матеріальному сенсі. Для бідного Кирилівського монастиря він був просто безцінним, а отже мав особливе значення, що добре розумів даруватель.

Усі книги Міней мають однаковий дарчий запис: «В церковь Пресвятыя Живоначальныя Троицы монастыря Кирилского киевского смиренный Стефан Яворский митрополит Рязанский и Муромский лета от воплощения Господа 1712». Насторожує відсутність прохання щодо молитви про Тупталів чи дарувателя. Утім, це норма для Яворського — на інших своїх книжних дарах він також обмежувався лише констатацією дару. Вочевидь, митрополит знав, що така молитва має бути майже автоматичною стосовно дарувателя. Усі названі місячні Міней зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Опис «життя» всіх десяти книг місячних Міней поданий у моїй окремій статті, а оскільки всі записи на книгах, окрім дарчої, не стосуються Стефана Яворського, тож немає сенсу тут знову про це згадувати [61, с. 185—199].

Зазначу лише принагідно, що у відділі стародруків Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського збереглося ще кілька книжкових дарів Стефана Яворського. Це «Маргарит» Іоанна Златоуста московського друку 1641 р. із таким записом: «Сию Книгу глаголемую Маргарит дарую Святой Чудотворной Лавре Печерской Киевской смиренный Стефан Яворский митрополит Рязанский и Муромский 1719 августа» [Кир. 2987, арк. 7 зв.], а також Псалтир у віршах Сімеона Полоцького московського видання 1680 р. із записом «Смиренный Стефан Яворский сию книгу дал на святую Чудотворную Лавру Печерскую Киевскую 1719 августа» [Кир. 3049, арк. 2—5]. Цей дар також, вочевидь, не був випадковим. Можливо, Яворський у 1719 р. надіслав до Лаври добірку книг, з яких наразі відомі лише дві. Однак це знову був доволі складний час для митрополита (див. далі), коли після процесу над царевичем Олексієм Петровичем і над ним нависли підозра й загроза.

Дар митрополита Стефана 1712 р. міг бути ще й жестом молитви в очікуванні покарання. Однак Петро I не вибухнув гнівом після знакової проповіді Яворського, ознайомившись з її змістом. Дослідники віднайшли текст із царськими помітками, де він поряд із критичними заувагами поставив хрестики. Яворський змушений був відправити цареві виправдання, в

Дарчий запис Стефана Яворського на всіх книгах Міней, подарованих Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю

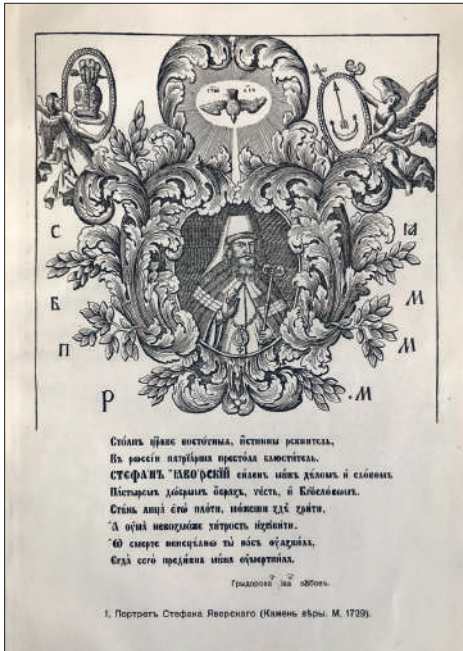
якому заперечував конкретизацію гріхів стосовно самого правителя, вказавши, що йшлося про загальні норми християнського життя. Митрополит також писав про заздрість багатьох сенаторів стосовно царської уваги до нього та передання у володіння значної земельної ділянки в Москві (на Пресні). Стефан Яворський не належав до осіб, здатних жорстко викривати владу чи навіть відстоювати принагідну критику. У ньому ніби боролися кілька тенденцій: протистояння церковній політиці царя, неможливості говорити про це вголос, бажання повчати як богослов і небажання керувати церковною структурою тощо. Завдання історика — не займатися наданням моральної оцінки, але намагатися пояснити модель поведінки історичного діяча. Сьогодні Яворський, як ніколи, потребує глибокого проникнення в його багатоликий світ у великій монографії про нього.

Наразі констатую лише, що надалі Яворський не зраджував своїй позиції щодо обстоювання православ'я на протигагу схильному до протестантизму оточенню Петра I та йому самому. У 1712 або 1713 рр. митрополит вирішив написати текст, спрямований проти «Повести о распре Павла и Варнавы с иудействующими» Феофана Прокоповича, в якій той розвивав думку про спасіння через віру (вплив кальвінізму). Тож Яворський швидко підготував «відповідь» — «Иго Господне благо, а бремя его легко» [18], і це також було певним виявом протесту. До тієї ж культури протесту належать і постійні спроби владики: Стефан просився на спочинок у монастир, вочевидь, мріючи якщо не про Київ, то про Ніжин [48, с. 156—168]. Цар ніяк не відпускав митрополита. Більше того, в 1715 р. він був викликаний до Петербурга, притому безпосередньо з дороги до Ніжина, де мав освятити споруджений його коштом собор. Митрополит просив царя дозволити поїздку, після якої він безвіздно буде в столиці до царських послуг. Однак Петро I відповів, що митрополиту годиться спочатку вирішувати загальні церковні справи, а собор він пізніше освятить. Стефану довелося повернутися. Саме з 1715 р. Петро I запровадив так звані «всешутейшие соборы» з пародією на церковні Собори, й Стефану Яворському, як й іншим ієрархам, доводилося це терпіти [23]. Більше того, цар почав розвивати думку, що різниця між титулами митрополита, архієпископа та єпископа лише «в председании и одеждах», тому чин митрополита зайвий, слід залишити лише п'ятьох архієпископів, усі інші мають бути просто єпископами. І це довелося почати втілювати Стефану Яворському: він отримав наказ поставити нового Ростово-Ярославського владика після Димитрія Туптала, однак лише в сані єпископа [58, с. 3]. Тож у липні 1715 р. Яворський знову просився до Ніжина, даючи тверду обіцянку не залишатися там і швидко повернутися, пропонував відрядити з ним офіцерів із солдатами, але знову отримав відмову. Тоді він використав оригінальний прийом: 23 січня 1716 р. написав прохального листа на ім'я новонародженого Петра Петровича (народився 9 листопада 1715 р.) з чітким розумінням, що його про-

читає цар (владика просив царевича клопотати за нього перед батьком) [48, с. 180—181]. Це подіяло, і в 1716 р. Стефан Яворський зміг нарешті побувати в Ніжині. 22 липня він освятив храм Різдва Богородиці. Показово, що в церемонії взяли участь аж три архієреї (Київський митрополит Іоасаф Кроковський, Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський, Переяславський єпископ Кирило Шумлянський), багато архімандритів, ігуменів та іншого духовенства. Це вказувало на значущість акції та бажання Яворського створити монастир, який би став вагомим духовно-інтелектуальним центром у Київській митрополії. Монастир у статусі архімандрії фактично був створений коштом Яворського, який видав його очільникам спеціальне право використовувати під час богослужінь і для офіційних виходів деякі єпископські атрибути — це було щось екстраординарне й підкреслювало особливий статус обителі [35, с. 8]. У Ніжині Яворський пробув доволі довго, тут він виголосив проповіді до вірян (15 серпня і 1 жовтня) [34, с. 20—21]. Митрополит виклопотав підтверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського на монастирські володіння, яким обителі було додатково передано с. Черняхівку [35, с. 8].

Розгляд подальшої діяльності Стефана Яворського як місцєблюстителя патріаршого престолу не є предметом цієї статті, за винятком сюжетів, що якимось чином «ведуть» його до Києва чи книжності. Насамперед це найбільший богословський трактат Яворського «Камень веры православным церкве святых сыном на утверждение и духовное созидание, претыкающимся и соблазна на восстание и исправление», який він почав писати в 1713 р. та (ймовірно, одну із частин, зокрема про шанування ікон) наприкінці року надіслав Петрові І. Цар дозволив його друк. І хоча автор завершив трактат, він так і не наважився його видати ні в Москві, ні в Києві, ні в Чернігові (рукопис звідти він забрав). Фактично антипротестантський трактат порушував основні проблеми, які були присутніми для православ'я, але не прийнятими протестантами. За своїм змістом він був важливим, хоч і опертим значною мірою на західні теологічні праці. Проте митрополит розумів, що це зачепить уподобання Петра І й може бути використане проти нього самого противниками, особливо новим царським фаворитом Феофаном Прокоповичем. Цей текст поширювався в рукописних списках і був виданий учнем Яворського Феофілактом Лопатинським уже по смерті автора (1728 р. та 1729 р. у московській Синодальній друкарні; у виданні 1729 р. був вміщений гравійований портрет автора в картуші з численними символами навколо), а в 1730 р. книга вийшла у друкарні Києво-Печерської лаври. Вона «відбивала» погляди київської богословської школи, зокрема автор використав тексти своїх лекцій у Київській Академії. Тож трактат мав яскраво виражений «київський слід».

Зволікання з друком «Камня веры» було пов'язане також зі складним політичним процесом щодо царевича Олексія Петровича 1718 р., до якого

Сторінка з «Камня веры» Стефана Яворського (видання 1729 р.) з його гравійованим портретом роботи Івана Зубова та панегіричним віршем

не відпускав зі столиці. Це були роки великої психологічної напруги для Яворського. 18 червня 1718 р. він першим із 14 архієреїв підписав документ, в якому визнавав вину царевича Олексія та належність його справи до світського правочинства. Єдине, на що відважились архієреї на чолі з Яворським, — просити Петра I помилувати сина. Однак цього не сталося — Петро I стратив Олексія 26 червня. Митрополит Стефан лише здійснив обряд його поховання 30 червня [56, № 5, с. 149—151]. Водночас із цією подією, яка сколихнула всю російську еліту й шокувала Стефана Яворського, йому довелося хіротоніювати в єпископи свого ідейного противника Феофана Прокоповича, якого 1718 р. Петро I наказав поставити на єпископа Псковського і Нарвського. Яворський спочатку відмовився здійснювати обряд хіротонії під претекстом поганого стану здоров'я. Затим спільно з Феофілактом Лопатинським (на той час архімандритом і професором Московської Академії) та ієромонахом Гедеоном Вишневським владика написав послання до єпископів, які мали брати участь у хіротонії, щодо перешкоди для цього — текстів київських лекцій Феофана з певною західною, протестантською орієнтацією, тож варто вимагати перед його хіротонією відречення Феофана від неканонічних тез і проголошення православного

був залучений і Стефан Яворський, притому як один з обвинувачених. Царевичеві закидалися державна зрада та спроба державного перевороту. Петро I прагнув виявити всіх його спільників, особливо ідеологів із церковного собору. Під час допиту Олексія Петровича розпитували і про зв'язки з Яворським, проте він не дав показів щодо митрополита. Однак владика Стефан часто спілкувався із царевичем, надсилав йому рукописи своїх проповідей і «Камень веры» — цього було досить, щоб потрапити під підозру. Слідчі з'ясували причетність до змови Ростово-Ярославського єпископа Досифея Глібова. Тож за наказом царя Стефан Яворський мусив скликати архієрейський Собор, який позбавив Досифея сану та передав його долю на царську милість, врешті його стратили. Самого ж владика Стефана Петро I викликав до Петербурга й уже до смерті

катехізісу. До цього листа додавався текст відречення від єретичних ідей і ствердження православних догматів [4, с. 5—8]. Феофан Прокопович не залишив цього випадку без відповіді, однак Петро I не захотів вникати в суть суперечки, тож 2 липня 1718 р. обряд хіротонії був здійснений. Стефану довелося публічно виправдовуватися: він заявив, що не лише не писав, але й не читав тексту послання, тільки підписав його, тож перепрошував Феофана за цей учинок. Це не було правдою: щодо київських лекцій Феофана лише Стефан був поінформований і навіть залишив свої замітки стосовно кальвінізму на їх рукопису [56, № 5, с. 154—155]. Так серед численних сенсів і підтекстів дописів Яворського з'явився напрям «спростування» й «відмежовування» задля власного порятунку. Часи для митрополита були не просто тяжкі, але й доволі небезпечні. Проте від цього моменту Стефан і Феофан стали прямими ворогами. Це проявилось навіть у тому, що кожен з них дав власну відповідь на запит теологів Сорбонни 1717 р. щодо принципів об'єднання Церков. Стефан створив свій текст (дві редакції, осінь 1718 р.) після Феофана, намагаючися саме його провести офіційно й надіслати через царя в Сорбонну. Він був схильний вести діалог про об'єднання з римо-католиками за участі східних патріархів, а Феофан — ні [13]. Врешті Стефан Яворський поступився тиску й змушений був визнати «перемогу» Феофана Прокоповича. Він усунувся від справ з управління Церквою, не взяв участі в розробці «Духовного регламенту» й тільки формально очолив відкритий у лютому новий орган церковного управління — Св. Синод. Лише щодо поминання східних патріархів під час літургій Стефан вступив у новий конфлікт з Феофаном. Прокопович видав спеціальний трактат про непотрібність поминання патріархів, яким Російська Церква не підвладна. І от тоді, 9 червня, митрополит Стефан подав до Св. Синоду «Апологію, или словесную оборону о возвышении явственном и воспоминании в молитвах церковных имен святейших православных патриархов» [20, с. 245—265] із твердженням, що спочатку слід поминати патріархів, а затим Св. Синод, постулюючи нерозривний зв'язок РПЦ із Константинопольським патріархатом. Оскільки таке положення ставило під сумнів автокефалію РПЦ, 12 липня 1721 р. тези Яворського були засуджені Св. Синодом, який заборонив митрополиту поширювати «Апологію». Останні два роки життя (1721—1722 рр.) Стефану Яворському довелося постійно виправдовуватися щодо висунутих проти нього звинувачень (К.Т. Любимов, який творив молитви на честь царевича Олексія, звинуватив Яворського, що той нібито їх читав і благословив; затим монах Варлаам Левін, який публічно називав Петра I антихристом, завив, що в 1716 р. у Ніжині мав розмову з Яворським щодо свого постригу, і митрополит сам іменував царя антихристом та звинувачував в іконоборстві, говорив, що той змусив його «бути Синодом» і збирався втекти до Польщі). Митрополит Стефан тяжко переживав нові допити [56, № 5, с. 175—178].

Яворський готувався до гіршого, до смерті. У серпні 1721 р. він склав каталог [1, од. зб. 27, арк. 21—41; 34, с. V—XVIII] свого «скарбу» — власної бібліотеки, що налічувала 609 томів (з них 28 рукописів; 443 видання латиною, 75 польською і 1 французькою мовами та 88 кирилицею; для порівняння — в бібліотеці Дмитрія Ростовського було 302 видання, а у Феофілакта Лопатинського — 1 416), та заповів передати її до Ніжинського Назарет-Богородичного монастиря [34, с. 26—39, 64—65]. Під час праці з обліку книг владика Стефан написав свою знамениту елегію на честь книг латиною. Він ставився до книг, як до родини, іменував їх «сокровищем и богатством паче тысящ злата и сребра дражайшим», згадував про них словами «моя слава, свет и моя красота», «мой рай, моя любовь, мое веселие» [існують численні переклади — 34, с. 39, V—VI, LXVI—LXXII]. Митрополит заповів передати до Ніжина кошти (3300 руб.) і частину своєї ризниці. Яворський попросив прощення в усіх, кого міг образити впродовж життя [34, XIX—XXIII]. Наразі відомо про менш як половину книг з бібліотеки Стефана Яворського, які зберігаються в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка (50) та Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (280) і містять численні нотатки Яворського [15, с. 275, 291—319; 31, с. 194—199].

Митрополит уже практично був прикутий до ліжка, кисті його рук були покручені, він ледь зміг розписатися в останньому заповіті, але з нього й надалі знущалися: 6 липня 1722 р. до хворого прийшли члени Синоду та Сенату, щоб учергове допитати по звинуваченню в державному злочині (покази монаха Варлаама). У жовтні 1722 р. Яворський склав заповіт, який завершив латинським віршем-сентенцією (він є й в елегії про книги): «Титули — це підводні скелі, об які розбилося так багато кораблів. Титули — це дим, вітер і тінь, пузир, що надувся на швидкоплинній вроді» [1, од. зб. 27, арк. 42—44; 34, с. 43, XIX—XXIII, LXVII]. Ця сентенція ніби уособлювала його власне життя: численні титули, яких він не прагнув, зламали його, віддалили від улюбленого Києва й відібрали спокій. А 15 листопада він підписав тремтячою рукою «Завещание последнее», в якому піклувався про збереження й належну шану до свого скарбу (книг) у Ніжинському монастирі і де зазначив: «смиранный и недостойный митрополит Рязанский Стефан архигрешник» [1, од. зб. 27, арк. 44 зв. — 45; 34, с. 44—45, XL—XLI]. Це останнє слово владика та означення «архігрешник» були визнанням усіх його вчинків, діянь і жестів, які служили владі земній, а не небесній. Останнє «слово правди» на смертному одрі промовлялося «в майбутнє» — до нас, які мали б не осуджувати Яворського, але намагатися його зрозуміти.

Стефан Яворський помер у ніч на 27 листопада 1722 р., у Москві, на Рязанському митрополичому подвір'ї. Але обряд його поховання був здійснений лише 20 грудня — чекали на повернення з Астраханського походу Петра I, який особисто хотів взяти участь у похороні. Після заупокійної

Ставда бѣлоуспенскому и мѣне въ храмъ
 Бѣроуспенскъ при свѣдѣ и старейшъ бугаѣ
 ѿвѣдѣи то и бѣа мѣдо въ за дѣла о мѣза бѣи
 Аще бѣа то въ дѣло бѣа въ за дѣлу по емоу
 станѣа по зѣвадѣ на вѣра мѣто въ дѣлу
 бѣа въ мѣла бѣа мѣто въ дѣлу бѣа мѣто
 за вѣла бѣла
 Мѣра мѣто въ дѣлу мѣто мѣто мѣто
 рѣдѣа мѣто мѣто мѣто мѣто мѣто
 1722 Новабра 15

Кінець заповіту Стефана Яворського, автограф

служби гроб був перевезений до Рязані і 27 грудня похований в Успенському соборі (за радянського часу гробниці всіх митрополитів були відкриті, й їхні останки було перезахоронено у спільній могилі) [54, с. 349]. Джованна Броджі стверджує, що Стефан Яворський дуже хотів померти саме в Києві [15, с. 318]. Його заповіт був порушений: кошти було відібрано на потреби Св. Синоду, а бібліотеку передано до Харкова для нового училища. Лише в 1756 р. монастирю повернули конфісковані 3 тис. руб., але книги так і залишились у Харкові [34, с. 47—62]. У 1923 р. С.І. Маслов наполягав, щоб збережені в Ніжинському Благовіщенському монастирі рукописи і деякі книги Стефана Яворського були передані до Бібліотеки Української Академії наук, зокрема й пергаменна багато прикрашена грамота 1717 р., латинські курси лекцій Яворського, друки його ранніх панегіриків [1, од. зб. 2422, арк. 1—2].

Після смерті Стефана Яворського, коли кілька разів вийшов друком його трактат «Камень веры», почалася загальноєвропейська дискусія як щодо тексту, так і стосовно самого автора (його постаті, біографії, поглядів, поведінки тощо). Про це писали протестанти, католики, православні, обговорення велось як у Європі, так і в самій Росії. Постать митрополита Стефана раптово стала загальновідомою для всієї Європи [детально про дискусію, видані тексти, їхніх авторів — 54, с. 355—357].

Висновки. Життя Стефана Яворського різко поділяється на два періоди: до 1700 р. і з 1700 р. до смерті. Вони загально можуть бути названі «українським» і «московським». У перший з них Яворський перебував на Галичині, в околицях Ніжина та Києві, а також навчався за кордоном. Цей період був для нього органічним, він здійснив мрію здобути хорошу освіту, стати викладачем у рідній Київській Академії і проявити свої творчі здібності в латинських панегіриках та лекційних викладах. Київ став для Яворського місцем духовної та інтелектуальної сили й мудрості. Тут він став книжником і почав збирати власну бібліотеку. Другий період для владики Стефана був небажаною «в'язницею», яка сковувала розум, обмежувала думки, вимагала пристосовуватись і служити. Понад двадцять років він прагнув і робив численні спроби повернутися до Києва. Свою прихильність до Києва та Ніжина Яворський виявляв у жестовій системі дарів, які слугували символом і зв'язку, і вдячності, і шанування, і молитви. Це особливо підкреслює дар місячних Міней Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю, який водночас був і молитвою за близького друга Димитрія Туптала в «місці пам'яті» його роду. Книжні дари Стефан Яворський надсилав і до Києво-Печерської Лаври, і, ймовірно, до інших київських святинь (наприклад, Миколо-Пустинського монастиря, де він був ігуменом). У святому Києві митрополит мріяв хоча б померти, але навіть це йому не судилося.

Перспективи подальшого дослідження. Нагальною потребою є видання в Україні повного академічного корпусу творів Стефана Яворського: проповідей (329), панегіриків, віршів, текстів лекцій, листів. Світ Яворського заховано в усьому обширі цих текстів, і для того, щоб декодувати його багатолічність, таке багатотомне видання вкрай необхідне. Багатолічність Яворського потребує також співпраці вчених різних напрямів гуманітаристики. Звісно, глибокого дослідження потребує вся система жестів та сама жестова культура як своєрідна мова Стефана Яворського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 33. Од. зб. 27, арк. 21—45; од. зб. 2422, арк. 1—2.
2. Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592-а, 1592-б, 1592-в, 1592-г.
3. «Виноград» Стефана Яворського // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 114—131.
4. Послание к преосвященным Алексию Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 4. Смесь. С. 5—8.
5. Стефан Яворский, митрополит. Камень веры / пер. прот. Н. Баринава. Москва : Изд-во Московской Патриархии, 2017. 824 с.
6. Стефан Яворский, митрополит. Неизданные сочинения / сост. Н.Н. Бородкина. Саратов : Научная книга, 2017. 350 с.

7. Стефан Яворский, митрополит. Похвальные и торжественные слова, переписка / сост. Н.Н. Бородкина. Саратов : Научная книга, 2015. 432 с.
8. Стефан Яворский, митрополит. Сказание об Антихристе. Догмат о святых иконах / сост. П. Паламарчук. Москва : Паломник, 1999. 287 с.
9. Стефан Яворский, митрополит. Слово перед проклятием Мазепы, произнесенное митрополитом Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г. // Труды Киевской духовной академии. 1865. № 12. С. 499—512.
10. Стефан Яворский, митрополит. Сочинения / сост. Н.Н. Бородкина. Саратов : Научная книга, 2014. 510 с.
11. Стефан Яворский. Стихотворения // Памятники литературы Древней Руси. XVII в. Кн. 3. Москва : Художественная литература, 1994. С. 263—271.
12. Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1904. 382 с.

Дослідження

13. Августин (Никитин), архимандрит. Россия и Сорбонна // Христианское чтение. 2010. № 3 (34). С. 46—72.
14. Броджі Дж. «Діоенес зажжегль свещу и з нею шукал доброго человека». Невідомий фрагмент тексту Стефана Яворського // Sub fisu. Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Скочилясу. Львів : Український католицький університет, 2022. С. 99—111.
15. Броджі Дж. Культурний поліморфізм українського світу. Київ : Дух і Літера, 2022. 520 с.
16. Введенский С.Н. К биографии митрополита Стефана Яворского // Христианское чтение. 1912. № 7/8. С. 892—919.
17. Григорьев А.Б. Загадки сочинения «Молоток на книгу Камень веры» // Филаретовский альманах. Москва, 2012. № 8. С. 97—148.
18. Григорьев А.Б. Сочинение митрополита Рязанского и Муромского Стефана Яворского «Иго господне благо и бремя Его легко» // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. 2011. Вып. 6 (38). С. 101—115; 2012. Вып. 1 (39). С. 87—113. Вып. 2 (40). С. 113—138.
19. Дарнтон Р. Історія читання // Нові перспективи історіописання / ред. Пітер Берк. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 194—229.
20. Живов В.М. Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы. Москва : Новое лит. обозрение, 2004. 360 с.
21. Живов В.М. Стратегии пророчества: проповедь Стефана Яворского на память Алексея Человека Божия // Стих, язык, поэзия: памяти М.Л. Гаспарова. Москва : РГГУ, 2006. С. 201—210.
22. Захара І.С. Стефан Яворський. Львів : Каменяр, 1991. 112 с.
23. Зицер Э. Царство преображения: Священная пародия и царская харизма при дворе Петра Великого / пер. с англ. Д. Хитровой и К. Осиповой. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 238 с.
24. Каптерев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669—1707 гг.). Москва : Типография А.И. Снегиревой, 1891. 362 с.
25. Королев А.В. Стефан Яворский, митрополит Рязанский. Биографический очерк. Санкт-Петербург : Типография Товарищества «Общественная польза», 1908. 31 с.
26. Кочегаров К.А. Неизвестное письмо патриаршего местоблюстителя Стефана Яворского гетману И.С. Мазепе // Славянский альманах. Москва : Индрик, 2016. Вып. 3—4. С. 412—425.

27. Крашенинникова О.А. Анонимное сочинение «Молоток на Камень веры» и его предполагаемый автор // Вестник славянских культур. Москва, 2014. № 4 (34). С. 116—131.
28. Крашенинникова О.А. Неизвестная проповедь митрополита Стефана Яворского о «константиновом кресте» // Вестник церковной истории. Москва, 2022. № 3/4 (67/68). С. 236—253.
29. Крашенинникова О.А. Неизданная проповедь Стефана Яворского о российском гербе (1702) // Культурное наследие России. Москва, 2015. № 2 (9). С. 29—38. https://doi.org/10.15356/2071-9388_02v09_2016_03
30. Крашенинникова О.А. Проповеди митрополита Стефана Яворского как публицистические сочинения // Очерки истории русской публицистики XVIII века. Москва : ИМЛИ РАН, 2017. С. 96—170.
31. Луцкая Ф.И., Мазманьянц В.К. Судьба библиотеки Стефана Яворского // Книга. Исследования и материалы. Сборник 70. Москва: ТЕРРА, 1995. С. 194—199.
32. Мазаев Р.М. Церковно-полемическая деятельность Стефана Яворского в контексте петровских преобразований // Технологод. Пермь, 2018. № 3. С. 85—95.
33. Максимович М.А. О панегириках Стефана Яворского и о времени его префекства // Максимович М.А. Собрание сочинений. Т. 3. Киев : Университетская типография, 1880. С. 709—713.
34. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского. Историко-биографическое исследование. Киев : Типография М. Т. Мейнандера, 1914. 66, LXXXVIII с.
35. Маслов С.И. Грамота Стефана Яворского Нежинскому Благовещенскому монастырю 1717 г. Киев : Типография Художественно-ремесленных мастерских-школ печатного дела, 1914. 16 с.
36. Минеи: Образец гимнографической литературы и средство формирования мировоззрения православных / ред. Е.А. Потехина, А.Г. Кравецкий. Olztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olstynie, 2013. 202 s.
37. Морев И.В., прот. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского // Православная богословская энциклопедия. Т. 8. Санкт-Петербург, 1907. С.187—193.
38. Морев И.В. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных протестантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений. Санкт-Петербург : Типография «Артистический журнал», 1904. 372 с.
39. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. 1885. № 9. С. 172—175.
40. Никколози Р. Петербургский панегирик XVIII века: миф — идеология — риторика / пер. с немецкого М.Н. Жаровой. Москва : Языки славянской культуры, 2009. 215 с.
41. Никольский А. Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 2. Вып. 1. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1908. 546 с.
42. Попович А.И. Война и мир в проповедях Стефана Яворского // Диалог со временем. Москва, 2023. Вып. 85. С. 123—139. <https://doi.org/10.21267/AQUILO.2023.85.85.003>
43. Попович А.И. Неизвестная проповедь митрополита Стефана (Яворского) о немом и глухом духе // Палеороссия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Санкт-Петербург, 2022. № 1 (17). С. 151—171. https://doi.org/10.47132/2618-9674_2022_1_151

44. Попович А.И. Мученик на государственной службе: идеология и «лагерные проповеди» рубежа XVII—XVIII вв. // Новое прошлое. Москва, 2023. № 2. С. 36—50. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2023-2-36-50>
45. Попович А.И. О чем молчал Стефан Яворский? Непроизнесенные проповеди как уравнение с несколькими неизвестными // Quaestio Rossica. 2023. Т. 11. № 4. С. 1393—1413. <https://doi.org/10.15826/qr.2023.4.854>
46. Попович А.И. Смерть и жизнь «на общую пользу в Петровскую эпоху: две проповеди Стефана Яворского // Герменевтика древнерусской литературы. Москва, 2023. Сб. 22. С. 83—138. <https://doi.org/10.22455/HORL.1607-6192-2023-22-83-138>
47. Родосский С. Стефан Яворский, митрополит Рязанский и Муромский // Странник. Санкт-Петербург, 1863. № 11. С. 33—51.
48. Рункевич С.Г. Архиепиеи Петровской эпохи в их переписке в Петром Великим. Санкт-Петербург: Типография Монтвида, 1906. Вып. 1. 194 с.
49. Рункевич С.Г. История Русской Церкви под управлением Святейшего Синода. Санкт-Петербург: Типография А.П. Лопухина, 1900. Т. 1. 438 с.
50. Самарин Ю.Ф. Сочинения. Т. 5: Стефан Яворский и Феофан Прокопович. Москва: Д. Самарин, 1880. 463 с.
51. Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. Москва: Университетская типография, 1844. 230 с.
52. Симчич М. Києво-могилянські трактати «Про виникнення й зникнення» у контексті теологічних дискусій XVII — початку XVIII ст. // Київська Академія. 2017. Вип. 14. С. 70—93.
53. Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії: Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вінниця: О. Власюк, 2009. 238 с.
54. Смирнов Д.В. Стефан (Яворский) // Православная энциклопедия. Т. 66. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2022. С. 337—358.
55. Суториус К.В. Варлаам (Голенковський) та його записи курсів філософії і теології, що їх викладав у Києво-Могилянському колегіумі Стефан Яворський (1691—1697) // Київська Академія. 2019. Вип. 16. С. 31—79. <https://doi.org/10.18523/199505x.2019.16.31-79>
56. Терновский Ф.А. Митрополит Стефан Яворский: Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 1. С. 36—70; № 3. С. 237—290; № 5. С. 137—186.
57. Терновский Ф.А. Очерки из истории русской иерархии в XVIII в.: Стефан Яворский // Древняя и новая Россия. Москва, 1879. № 8. С. 305—320.
58. Терновский Ф.А. Очерки по истории Киевской митрополии XVIII столетия на основании документов Синодального архива. Киев: Университетская типография, 1879. 49 с.
59. Терновский Ф.А. Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. 1866. № 4. С. 544—547.
60. Тихонравов Н.С. Московские вольнодумцы начала XVIII века и Стефан Яворский // Русский вестник. 1870. № 9. С. 5—61; 1871. № 2. С. 667—720; № 6. С. 399—446.
61. Ульяновський В.І. Великий дар Стефана Яворського Кирилівській обителі: річна збірка Міней // Софійський часопис. Київ, 2023. Вип. 7. С. 185—199.
62. Устинова И.А. К вопросу о выборе кандидатуры Стефана (Яворского) на пост местоблюстителя патриаршего престола в 1700 г // История России с древнейших времен до XXI века: проблемы, дискуссии, новые взгляды. Москва: Институт Российской истории РАН, 2022. С. 36—42.

63. Федотова М.А. Святитель Димитрий Ростовский: Житие, Служба, чудеса. Исследование и тексты. Санкт-Петербург : Пушкинский Дом, 2022. 560 с.
64. Федотова М.А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского: исследование и тексты. Москва : Индрик, 2005. 382 с.
65. Флёров А. Разбор «Слова о победе под Полтавой в 1709 году Стефана Яворского // Филологические записки. Воронеж, 1896. Вып. 3. С. 29—42.
66. Черепнин П.И. Рязанский митрополит Стефан Яворский как проповедник // Смоленские епархиальные ведомости. 1867. Отдел неофициальный. № 1. С. 1—11; № 2. С. 37—47; № 3. С. 60—72; № 5. С. 114—133; № 6. С. 152—166; № 8. С. 236—254; № 10. С. 283—312; № 12. С. 341—362.
67. Чистович И.А. Неизданные проповеди Стефана Яворского // Христианское чтение. 1867. Ч. 1. С. 259—279, 414—429, 814—837; Ч. 2. С. 99—149 (окремо: Санкт-Петербург: Типография Департамента уделов, 1867. 112 с.).
68. Шляпкин И.А. Святитель Димитрий Ростовский и его время (1651—1709 гг.). Санкт-Петербург: Типография и хромолитография А. Траншель, 1891. 581 с.
69. Щеголев П.Е. Стефан Яворский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. В 86 т. Санкт-Петербург, 1901. Т. XXXI-а. С. 638—641.
70. Яременко М. Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі повний богословський курс? // Київська Академія. 2019. Вип. 16. С. 11—30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
71. Serech Ju. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I // The Slavonic and East European Review. 1951. Vol. 30. № 74. P. 40—62.

Отримано 3 січня 2024 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 33. Unit 27 (fols. 21—45), 2422 (fols. 1—2). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond 834. Inventory 2. Unit 1592-a, 1592-b, 1592-v, 1592-g. Russian State Historical Archive (St. Petersburg).
3. "Vinograd" Stefana Yavorskogo ["Grapes" of Stefan Javorski]. *Siverianskiy litopys* [Siberian Chronicle]. 2009. No. 6, pp. 114—131. [In Russian].
4. Poslanie k preosviashchennym Aleksiiu Sarskomu i Podonskomu i Varlaamu Tverskomu i Kashynskomu [Message to His Graces Alexei of Sarsky and Podonsky and Barlaam of Tver and Kashin]. *Chteniia v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh* [Readings in the Imperial Society of Russian History and Antiquities]. 1864. Book 4. Smes [Medley]. Pp. 5—8. [In Russian].
5. Stefan Javorski, mitropolit. Kamen very [The Stone of Faith] / N. Barynova (Transl.). Moscow, 2017. 824 p. [In Russian].
6. Stefan Javorski, mitropolit. Neizdannye sochineniia [Unpublished essays] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2017. 350 p. [In Russian].
7. Stefan Javorski, mitropolit. Pokhvalnye i torzhestvennye slova, perepiska [Commendable and solemn words, correspondence] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2015. 432 p. [In Russian].
8. Stefan Javorski, mitropolit. Skazanie ob Antikhriste. Dogmat o sviatykh ikonakh [The Legend of the Antichrist. The dogma of the holy icons] / P. Palamarchuk (Comp.). Moscow, 1999. 287 p. [In Russian].

9. Stefan Javorski, mitropolit. Slovo pered proklatiem Mazepy, proiznesennoe mitropolitom Stefanom Yavorskim v Moskovskom Uspenskom sobore 12 noiabria 1708 g. [The word before the curse of Mazepa, pronounced by Metropolitan Stefan Javorski in the Moscow Assumption Cathedral on November 12, 1908]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1865. No. 12, pp. 499—512. [In Russian].
10. Stefan Javorski, mitropolit. Sochineniia [The Compositions] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2014. 510 p. [In Russian].
11. Stefan Javorski. Stikhotvoreniia [The Poems]. *Pamiatniki literatury Drevnei Rusi* [Monuments of Ancient Rus literature]. 17th century. Book 3. Moscow, 1994. Pp. 263—271 [In Russian].
12. Pisma i doneseniia iezuitov o Rossii kontsa XVII i nachala XVIII vv. [Jesuit letters and reports about Russia in the late 17th and early 18th centuries]. St. Petersburg, 1904. 382 p. [In Russian and Latin].

Researches

13. Avgustin (Nikitin), arhimandrit. Rossiia i Sorbonna [Russia and the Sorbonne]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 2010. No. 3 (34), pp. 46—72. [In Russian].
14. Brodzhii Dzh. "Dioenes zazhzhel sveshchu i z neiu shukal dobroho cheloveka". Nevidomyi frahment tekstu Stefana Yavorskoho [Diogenes lit a candle and was looking for a good man with it. Unknown fragment of Stefan Javorski's text] // Sub ficu. Memorialnyi zbirnyk, prysviachenyi Ihorevi Skochyliasiu [Sub ficu. Memorial collection dedicated to Ihor Skochyliasi]. Lviv, 2022. Pp. 99—111. [In Ukrainian].
15. Brodzhii Dzh. Kulturnyi polimorfizm ukrainskoho svitu [Cultural polymorphism of the Ukrainian world]. Kyiv, 2022. 520 p. [In Ukrainian].
16. Vvedenskii S.N. K biografii mitropolita Stefana Yavorskogo [To the biography of Metropolitan Stefan Javorski]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 1912. No. 7/8, pp. 892—919. [In Russian].
17. Grigoriev A.B. Zagadki sochyneniia "Molotok na knihu Kamen very" [Mysteries of the essay "Hammer on the Stone of Faith"]. *Filaretovskii almanakh* [Filaret's almanac]. Moscow, 2012. No. 8, pp. 97—148. [In Russian].
18. Grigoriev A.B. Sochinenie mitropolita Riazanskogo i Muromskogo Stefana Yavorskogo "Igo gospodne blago i bremia Ego legko" [Composition by Metropolitan Stefan Javorski of Ryazan and Murom "The yoke of the Lord is good and his burden is easy"]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta*. Seria 1: Bogoslovie. Filosofia [Bulletin of the Orthodox St. Tikhon's Humanitarian University. Series 1. Theology. Philosophy]. 2011. Iss. 6 (38), pp. 101—115; 2012. Iss. 1 (39), pp. 87—113. Iss. 2 (40), pp. 113—138. [In Russian].
19. Darnton R. Istoriia chytannia [Reading history] // *Novi perspektyvy istoriopysannia* [New perspectives of historiography] / Piter Berk (Ed.). Kyiv, 2004. Pp. 194—229. [In Ukrainian].
20. Zhivov V.M. Iz tserkovnoi istorii vremen Petra Velikogo: Issledovaniia i materialy [From the church history of the time of Peter the Great]. Moscow, 2004. 360 p. [In Russian].
21. Zhivov V.M. Strategii prorochestva: propoved Stefana Yavorskogo na pamiat Alekseia Cheloveka Bozhiiia [Prophecy strategies: Stefan Javorski's sermon in memory of Alexy the man of God] // *Stikh, yazyk, poezia: pamiati M.I. Gasparova* [Poem, language, poetry: in memory of M.I. Gasparov]. Moscow, 2006. Pp. 201—210. [In Russian].
22. Zakhara I.S. Stefan Javorski [Stefan Javorski]. Lviv, 1991. 112 p. [In Ukrainian].

23. Zitser E. Tsarstvo preobrazhenia: Sviashchennaia parodia i tsarskaia kharizma pri dvore Petra Velikogo [Kingdom of the Transfiguration: sacred parody and royal charisma at the court of Peter the Great] / D. Khitrova, K. Osipova (Transl.). Moscow, 2008. 238 p. [In Russian].
24. Kapterev N.F. Snoshenia Ierusalimskogo patriarkha Dosifeia s russkim pravitelstvom (1669—1707 gg.) [Relations of the Jerusalem Patriarch Dositheus with the Russian government (1669—1707)]. Moscow, 1891. 362 p. [In Russian].
25. Korolev A.V. Stefan Javorski, mitropolit Riazanskii. Biograficheskii ocherk [Stefan Javorski, Metropolitan of Ryazan. Biographical essay]. St. Petersburg, 1908. 31 p. [In Russian].
26. Kochegarov K.A. Neizvestnoe pismo patriarshego mestobliustitelia Stefana Yavorskogo getmanu I.S. Mazepe [Unknown letter from the patriarchal locumtenens Stefan Javorski to Hetman I.S. Mazepa]. *Slavianskii almanakh* [Slavic almanac]. 2016. Iss. 3—4, pp. 412—425. [In Russian].
27. Krasheninnikova O.A. Anonimnoe sochinenie "Molotok na Kamen very" i ego predpola-gaemyi avtor [Anonymous work "Hammer on the Stone of Faith" and its alleged author]. *Vestnik slavianskikh kultur* [Bulletin of Slavic cultures]. 2014. No. 4 (34), pp. 116—131. [In Russian].
28. Krasheninnikova O.A. Neizvestnaia propoved mitropolita Stefana Yavorskogo o "kon-stantinovom kreste" [Unknown sermon of Metropolitan Stefan Javorski about the "Con-stantine Cross"], *Vestnik tserkovnoi istorii* [Herald of Church History]. Moscow, 2022. No. 3/4 (67/68), pp. 236—253. [In Russian].
29. Krasheninnikova O.A. Neizdannnaia propoved Stefana Yavorskogo o rossiiskom gerbe (1702) [Unknown sermon by Metropolitan Stefan Javorski about the Russian Coat of Arms]. *Kulturnoe nasledie Rossii* [Cultural heritage of Russia]. Moscow, 2015. No. 2 (9), pp. 29—38. [In Russian]. https://doi.org/10.15356/2071-9388_02v09_2016_03
30. Krasheninnikova O.A. Propovedi mitropolita Stefana Yavorskogo kak publitsysticheskie sochyneniia [Sermons of Metropolitan Stefan Javorski as journalistic works] // *Ocherki istorii russkoi publitsystiki XVIII veka* [Essays on the history of Russian journalism of the 18th century]. Moscow, 2017. Pp. 96—170. [In Russian].
31. Lutskaia F.Y., Mazmanians V.K. Sudba biblioteki Stefana Yavorskogo [The fate of Stefan Javorski's library] // *Kniha. Issledovaniia i materialy. Sbornyk 70* [The book. Research and materials. Collection 70]. Moscow, 1995. Pp. 194—199. [In Russian].
32. Mazaev R.M. Tserkovno-polemicheskaia deiatelnost Stefana Yavorskogo v kontekste petrovskikh preobrazovaniia [Church and polemical activities of Stefan Javorski in the context of Peter's transformations]. *Tekhnolohos* [Technologos]. Perm, 2018. No. 3, pp. 85—95. [In Russian].
33. Maksimovich M.A. O panegirikakh Stefana Yavorskogo i o vremeni ego prefekstva [About Stefan Javorski's panegyrics and the time of his perfection] // *Maksimovich M.A. Sobranie sochinenii* [Collection of works]. Vol. 3. Kyiv, 1880. Pp. 709—713. [In Russian].
34. Maslov S.I. Biblioteka Stefana Yavorskogo. Istoriko-biograficheskoe issledovanie [Stefan Javorski's library. Historical and biographical study]. Kyiv, 1914. 66, LXXXVIII p. [In Russian].
35. Maslov S.I. Gramota Stefana Yavorskogo Nezhinskomu Blagoveshchenskomu monastyriu 1717 g. [Diploma of Stefan Javorski to the Nezhinsky Annunciation Monastery of 1717]. Kyiv, 1914. 16 p. [In Russian].
36. Minei: Obrazets gimnograficheskoi literatury i sredstvo formirovaniia mirovozzreniia pravoslavnykh [Minei: A sample of hymnographic literature and a means of forming the worldview of Orthodox] / E.A. Potekhina, A.G. Kravetskii (Eds.). Olztyun, 2013. 202 p. [In Russian].

37. Morev I.V. "Kamen very" mitropolita Stefana Iavorskogo ["Stone of Faith" by Metropolitan Stefan Yavorsky] // Pravoslavnaya bohoslovskaya entsiklopediya [Orthodox Theological Encyclopedia]. St. Petersburg, 1907. Vol. 8, pp. 187—193. [In Russian].
38. Morev I.V. "Kamen very" mitropolita Stefana Yavorskogo, ego mesto sredi otechestvennykh protivoprotstantskikh sochinennii i kharakteristicheskie osobennosti ego dogmaticheskikh vozzrenii ["Stone of Faith" by Metropolitan Stefan Yavorski, his place among domestic anti-Protestant works and characteristic features of his dogmatic views]. St. Petersburg, 1904. 372 p. [In Russian].
39. Naumenko V. Stefan Yavorsky v dvoinei roli khvalitelia i oblichitelia Mazepy [Stefan Yavorski in the dual role of the praiser and whistler of Mazepa]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1885. No. 9, pp. 172—175. [In Russian].
40. Nikkolozi R. Peterburgskii panegirik XVIII veka: mif — ideologiiia — ritorika [St. Petersburg panegyric of the 18th century: myth — ideology — rhetoric] / M.N. Zharova (Transl.). Moscow, 2009. 215 p. [In Russian].
41. Nikolskii A. Opisanie rukopisei, khраниashchikhsia v Arkhive Sviateishego Pravitelstvuiushchego Sinoda [Description of manuscripts stored in the archive of the Holy Government Synod]. Vol. 2. Iss. 1. St. Petersburg, 1908. 546 p. [In Russian].
42. Popovich A.I. Voina i mir v propovediakh Stefana Yavorskogo [War and peace in Stefan Yavorski's sermons]. *Dialog so vremenem* [Dialogue with time]. Moscow, 2023. Iss. 85, pp. 123—139. [In Russian]. <https://doi.org/10.21267/AQUILO.2023.85.85.003>
43. Popovich A.I. Neizvestnaia propoved mitropolita Stefana (Yavorskogo) o nemom i glukhom dukhe [Unknown sermon of Metropolitan Stefan Yavorski about the dumb and deaf spirit]. *Paleorossia. Drevniaia Rus: vo vremeni, v lichnostiakh, v ideiakh* [Paleorossia. Ancient Rus: in time, in personalities and ideas]. St. Petersburg, 2022. No. 1 (17), pp. 151—171. [In Russian]. https://doi.org/10.47132/2618-9674_2022_1_151
44. Popovich A.I. Muchenik na gosudarevoi sluzhbe: ideologiiia i "lagernye propovedi" rubezha XVII—XVIII vv. [Martyr in the civil service: ideology and "camp sermons" of the turn of the 17th — 18th centuries]. *Novoe proshloe* [New past]. Moscow, 2023. No. 2, pp. 36—50. [In Russian]. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2023-2-36-50>
45. Popovich A.I. O chem molchal Stefan Yavorskii? Neproiznesennye propovedi kak uravnenie s neskolkimi neizvestnymi [What was Stefan Yavorski talking about? Unpaired sermons as an equation with several unknowns] // *Quaestio Rossica*. 2023. Vol. 11. No. 4, pp. 1393—1413. [In Russian]. <https://doi.org/10.15826/qr.2023.4.854>
46. Popovich A.I. Smert i zhizn "na obshchuiu polzu" v Petrovskuiu epokhu: dve propovedi Stefana Yavorskogo [Death and life "for the common good" in the Petrovsky era: two sermons by Stefan Yavorski]. *Hermenevtika drevnerusskoi literatury* [Hermeneutics of Old Russian literature]. Moscow, 2023. Iss. 22, pp. 83—138. [In Russian]. <https://doi.org/10.22455/HORL.1607-6192-2023-22-83-138>
47. Rodoskii S. Stefan Yavorskii, mitropolit Riazanskii i Muromskii [Stefan Yavorski, Metropolitan of Ryazan and Murom]. *Strannik* [Wanderer]. St. Petersburg, 1863. No. 11, pp. 33—51. [In Russian].
48. Runkevich S.G. Arkhieri Petrovskoi epokhi v ikh perepiske s Petrom Velikim [Bishops of the Petrovsky era in their correspondence with Peter the Great]. St. Petersburg, 1906. Iss. 1, 194 p. [In Russian].
49. Runkevich S.G. Istoriiia Russkoi Tserkvi pod upravleniem Sviateishego Sinoda [History of the Russian Church under the administration of the Holy Synod]. St. Petersburg, 1900. Vol. 1, 438 p. [In Russian].

50. Samarin Yu.F. Sochineniia. T. 5 : Stefan Yavorskii i Feofan Prokopovich [Compositions. Vol. 5: Stefan Javorski and Feofan Prokopovich]. Moscow, 1880. 463 p. [In Russian].
51. Samarin Yu.F. Stefan Yavorskii i Feofan Prokopovich kak propovedniki [Stefan Javorski and Feofan Prokopovich as preachers]. Moscow, 1844. 230 p. [In Russian].
52. Symchych M. Kyievo-mohylianski traktaty "Pro vynyknennia y znyknennia" u konteksti teolohichnykh diskusii XVII — pochatku XVIII st. [Kyiv-Mohyla treatises "On the emergence and disappearance" in the context of theological discussions of the 17th — early 18th centuries]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2017. Iss. 14, pp. 70—93. [In Ukrainian].
53. Symchych M. Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii: Komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st. [Philosophia rationalis at the Kyiv-Mohyla Academy: comparative analysis of Mohyla logic courses of the late 17th — first half of the 18th century] Vinnytsia, 2009. 238 p. [In Ukrainian].
54. Smirnov D.V. Stefan (Yavorskii) [Stefan (Javorski)] // *Pravoslavnaia entsiklopediia* [Orthodox Encyclopedia]. Vol. 66. Moscow, 2022. Pp. 337—358. [In Russian].
55. Sutorius K.V. Varlaam (Holenkovskiy) ta yoho zapysy kursiv filosofii i teolohii, shcho yikh vykladav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi Stefan Yavorskyi (1691—1697) [Varlaam (Holenkovskiy) and his recordings of the courses of philosophy and theology taught at the Kyiv-Mohyla Collegium Stefan Javorski]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2019. Iss. 16, pp. 31—79. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.31-79>
56. Ternovskii F.A. Mitropolit Stefan Yavorskii: Biograficheskii ocherk [Metropolitan Stefan Javorski: biographical essay]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1864. No. 1, pp. 36—70; No. 3, pp. 237—290; No. 5, pp. 137—186. [In Russian].
57. Ternovskii F.A. Ocherki iz istorii russkoi ierarkhii v XVIII v.: Stefan Yavorskii [Essays from the history of the Russian hierarchy in the 18th century: Stefan Javorski]. *Drevniaia i novaia Rossiia* [Ancient and new Russia]. Moscow, 1879. No. 8, pp. 305—320. [In Russian].
58. Ternovskii F.A. Ocherki po istorii Kievskoi mitropolii XVIII stoletii na osnovanii dokumentov Sinodalnogo arkhiva [Essays on the history of the Kyiv Metropolitanate of the 18th century based on documents of the Synodal archive]. Kyiv, 1879. 49 p. [In Russian].
59. Ternovskii F.A. Pisma mitropolita Stefana Yavorskogo [Letters from Metropolitan Stefan Javorski]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1866. No. 4, pp. 544—547. [In Russian].
60. Tikhonravov N.S. Moskovskie volnodumtsy nachala XVIII veka i Stefan Yavorskii [Moscow freethinkers of the early 18th century and Stefan Javorski]. *Russkii vestnik* [Russian Herald]. 1870. No. 9, pp. 5—61; 1871. No. 2, pp. 667—720; No. 6, pp. 399—446. [In Russian].
61. Ulianovskiy V.I. Velykyi dar Stefana Yavorskoho Kyrylivskii obyтели: richna zbirka Minei [A great gift from Stefan Javorski to the Kyrylivska monastery: on annual selection of Minei]. *Sofiiskiy chasopys* [Sofia temporary]. Kyiv, 2023. Iss. 7, pp. 185—199. [In Ukrainian].
62. Ustinova I.A. K voprosu o vybore kandidatury Stefana (Yavorskogo) na post mesto-bliustitelia patriarshego prestola v 1700 g. [On the question of the choice of the candidacy of Stefan Javorski for the post of locum tenens of the patriarchal throne in 1700] // *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen do XXI veka: problemy, diskussii, novye vzhgliady* [History of Russia from ancient times to the 21st century: problems, discussions, new views]. Moscow, 2022. Pp. 36—42. [In Russian].

63. Fedotova M.A. Sviatitel Dimitrii Rostovskii: Zhitie, Sluzhba, chudesa. Issledovanie i teksty [St. Dimitry of Rostov: life, service, miracles. Research and texts]. St. Petersburg, 2022. 560 p. [In Russian].
64. Fedotova M.A. Epistoliarnoe nasledie Dimitriia Rostovskogo: issledovanie i teksty [Epistolary heritage of Dimitry Rostovsky: research and texts]. Moscow, 2005. 382 p. [In Russian].
65. Flerov A. Razbor "Slova o pobede pod Poltavoi v 1709 godu" Stefana Yavorskogo [Analysis of "Words about the victory near Poltava in 1709" by Stefan Javorski]. *Filologicheskie zapiski* [Philological notes]. Voronezh, 1896. Iss. 3, pp. 29—42. [In Russian].
66. Cherepnin P.I. Riazanskii mitropolit Stefan Yavorskii kak propovednik [Ryazan Metropolitan Stefan Javorski as a preacher]. Smolenskie eparkhialnye vedomosti. Otdel neofitsyalnyi [Smolensk diocesan sheets. Non official department]. 1867. No. 1, pp. 1—11; No. 2, pp. 37—47; No. 3, pp. 60—72; No. 5, pp. 114—133; No. 6, pp. 152—166; No. 8, pp. 236—254; No. 10, pp. 283—312; No. 12, pp. 341—362. [In Russian].
67. Chistovich I.A. Neizdannye propovedi Stefana Yavorskogo [Unpublished sermons by Stefan Javorski]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 1867. Part 1, pp. 259—279, 414—429, 814—837; Part 2, pp. 99—149 (Separate edition: St. Petersburg, 1867. 112 p.). [In Russian].
68. Shliapkin I.A. Sviatitel Dimitrii Rostovskii i ego vremia (1651—1709 gg.) [St. Dimitry of Rostov and his time (1651—1709)]. St. Petersburg, 1891. 581 p. [In Russian].
69. Shchegolev P.E. Stefan Yavorskii [Stefan Javorski] // Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]. In 86 vol. St. Petersburg, 1901. Vol. XXXI-a, pp. 638—641. [In Russian].
70. Yaremenko M. Koly i khto vpershe prochytyav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskiy kurs? [Wen and who first read the full theological course at the Kyiv-Mohyla Collegium?]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2019. Iss. 16, pp. 11—30. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
71. Serech Ju. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I. *The Slavonic and East European Review*. 1951. Vol. 30, No. 74, pp. 40—62.

Received on January 3, 2024

Vasyl Ulianovskyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

E-mail: ulianovsky@knu.ua

ORCID: 0000-0003-0536-8835

MANY-FACED STEFAN JAVORSKI: KYIV INTENTIONS AND BOOK GIFTS AGAINST BACKGROUND OF PARADIGM OF LIFE

The aim of the paper is to study the Kyiv topics in the life and work of Metropolitan Stefan Javorski, to show the multilayered nature of his texts, the diversity of his personality in public and personal dimensions, to consider the essence of his significant book gift to St Cyril's Monastery and several books gifted to the Kyiv Cave Monastery as an intellectual and spiritual gesture with possible connotations. **The methodology** is based on modern developments in "intellectual history", "history of everyday life", sociology and anthropology of books, which allow us to show the diversity of a person and a thinker and its manifestations in texts and book gifts, to reveal the Kyiv intentions of Stefan Javorski. Robert Darnton's method of "the

life of books" through the prism of the author's/donor's attitude to them and the physical functioning of these books allows us to reveal Stefan Javorski's gestural system through the books he donated to Kyiv monasteries. **Novelty.** The study introduces into scientific circulation the discovered corpus of Minor Books donated by Stefan Javorski to the Kyiv St. Cyril's Monastery of the Holy Trinity and two books donated to the Kyiv Cave Monastery. The author analyses the meaning of these donations, the possible intentions of the donor both in relation to specific books and to the named monasteries and their figures. **Conclusions.** Stefan Javorski manifested himself in different ways in public and private life and communication. He was a rather cautious person, so he only occasionally demonstrated the "real" him not only in public but also on a private level, especially in his writing. Therefore, his book gifts are one of the possible "keys" to decoding the many faces of Stefan Javorski at a particular time, in fact, at the very moment of the book gift. Javorski spent almost all of his time outside of Kyiv (1700—1722) striving to return there, and his Kyiv intentions were equivalent to those of Nizhyn. The study of his specific book gifts that survived is another touch to characterise the multifaceted personality of Stefan Javorski, which requires new in-depth studies.

Key words: Stefan Javorski, books, St. Cyril's Monastery of the Holy Trinity, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv, Nizhyn, Minea, multiplicity.